

О.Ю. СИДОРОВИЧ, к.е.н., доцент,
Тернопільський національний економічний університет,
м.Тернопіль, Україна
Elsudor@mail.ru

ІДЕОЛОГІЧНА ПРОЕКЦІЯ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ОПОДАТКУВАННЯ: ЕВОЛЮЦІЙНО –ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

В статті обґрунтоване авторське бачення періодизації інститутів оподаткування в контексті еволюційних трансформацій.

Запропонована концепція еволюційного розвитку інститутів оподаткування, яка ґрунтується на аналізі функціонування суспільства в системі економічних, політичних та ідеологічних проєкцій. Розкрита сутність, форми прояву, причини появи та основні ознаки, що характеризують відповідний етап періодизації інститутів оподаткування.

Ключові слова: інститути оподаткування, ідеологія, інституціональна матриця, еволюція, інституціональне конструювання, конкуренція інститутів

В статье обосновано авторское видение периодизации институтов налогообложения в контексте эволюционных трансформаций. Предложенная концепция эволюционного развития институтов налогообложения, основанная на анализе функционирования общества в системе экономических, политических и идеологических проєкций. Раскрыта сущность, формы проявления, причины и основные признаки, характеризующие соответствующий этап периодизации институтов налогообложения.

Ключевые слова: институциональная теория, институты налогообложения, идеология, институциональная матрица, эволюция, институциональное конструирование, конкуренция институтов

E.Y.Sydorovych

Ideological Projection of Taxation Periodization: Evolutional-Institutional Context

The article defines taxation as one of the most historically old and socially important state institutes, which has always increased topicality of questions related to analysis of statics and dynamics of taxation processes, specifics of their genesis on different levels of economic development of a society. However, existing types of periodization establish particular section being based on the level of development of technology and taxation mechanisms, classes of taxes, particular theoretic postulates or historical periods of time do not take into account evident synchronicity of economic transformations with social and political changes. These transformations realize themselves through rigid constructions — political programs and

their prototypes, making corrections to both perception of an individual and priorities of social development.

Therefore, the author of the article has provided the grounds for the necessity to analyze the evolution of taxation institutes in the system of coordinates set by economic, political and ideological parameters of forming institutional matrix of a society.

The article puts forward the following periodization embracing three periods:

- the first – (early societies – the end of XVIII), is referred to gradual phase as it's characterized by diversity of social development when the choice of methods and instruments of transition of economic system from one state into another passed without social cataclysms by means of gradual transformation of society ideology.

- the second (XIX – the 80-s of XX) - institutional designing – the stage during which is taking place the process of defining special model and structure of institutional matrices of the countries by means of both spontaneous evolution selection of the most effective institutes as a result of deliberate actions of a state aimed at building institutional model of a society as a part of «authentic» institutes and institutes transplanted form other social-economic systems.

- the third (the end of XX - today) – the competition of institutes. The name of the period is preconditioned by the fact that every country is involved in tough competition forming its own institutional model set by particular social-economic, political and ideological factors determining its corresponding position on a global scale.

Therefore, establishing appropriate social institutes on the whole and taxation institutes in particular is an important social-economic, ideological and political task which becomes especially significant in terms of openness of economies, accelerated rates of international trade growth, snowballing growth of transnational corporations, increase in the mobility of human resources, transition to electronic transactions, fights against blurring of tax databases and transferring funds to offshores.

The article uncovers the essence, forms of

© О.Ю. Сидорович, 2014

<http://www.elibrary.ru/issues.asp?id=37579>

<http://www.instud.net>, <http://www.nbu.gov.ua/>

occurrence, reasons of occurrence and basic features characterizing corresponding stage of periodization of institutes of taxation.

Key words: *institutes of taxation, ideology, institutional matrix, evolution, institutional design, competition between institutes.*

Входження людства в ХХІ ст. ознаменувало собою не лише нову віху цивілізаційного розвитку, але і новий етап становлення економічної науки. Попередній, що характеризувався здійсненням наукового пізнання шляхом набуття емпіричного та описового досвіду відповідно до усталених в економічній літературі теоретичних традицій, через брак концептуальних підходів і методології, адекватних цивілізаційним викликам, вичерпав себе. Відсутність адекватної сучасним цивілізаційним викликам парадигми глобального розвитку змушує людство вкотре переосмислити існуючі класичні теорії та наукові доктрини, тому сьогодні ми є свідками формування нового етапу, так би мовити, світоглядного ренесансу, повернення до теоретичного, філософського осмислення фундаментальних начал економічної науки.

Одним з найбільш історично давніх та суспільно значимих інститутів держави є оподаткування, тому цілком очевидно, що питання аналізу статистики та динаміки процесів оподаткування, специфіки їх генезису на різних рівнях економічного розвитку суспільства здавна є предметом наукового пошуку фахівців різноманітних наукових шкіл та напрямів. «Класичними» вважаються концепції періодизації запропоновані Ф. Меньковим [1. с.49], Х.Хайнріхом [2. с.23], І. Янжулом, сучасне ж бачення щодо хронології оподаткування можна знайти у працях українських науковців В. Мельника [3. с.43], Н. Дієвої, Н. Редіної та Т. Дулік, російських Н. Брюханової [4. с.55-60], Є. Филиппевої та інших.

Вказані різновиди періодизації в кожному конкретному випадку встановлюють відповідний поділ, ґрунтуючись на аналізі розвитку технологій та механізмів оподаткування, форм податків, окреслених теоретичних постулатів чи історичних проміжків часу. Проте, на нашу думку, перехід в друге тисячоліття супроводжувався настанням епохальних змін, які не лише визначили контури оновленої світової цивілізації але і трансформували всі структури сучасного суспільства. Серед великої кількості наукових досліджень щодо природи податку, механізмів оподаткування в нових економіч-

них умовах, специфіки реалізації податкової політики в контексті фіскальних та соціально – економічних пріоритетів розвитку, з характерним плюралізмом теорій та міждисциплінарністю наукових течій, на жаль, не отримали належного усвідомлення еволюційні метаморфози гносеологічної та онтологічної природи податку. Тому, не зважаючи на мультиплікативну диференціацію напрямів досліджень сутності податків та податкових платежів мусимо зауважити певну фрагментарність та незавершеність побудови фундаментальних принципів фіскальної теорії, що не лише перешкоджає розширенню наукового свідогляду та заповненню існуючих прогалів у базових теоретико – методологічних основах оподаткування, але посилює консервацію системної суспільної кризи.

Усвідомлення знаковості та незворотності трансформацій, які ознаменували собою новий етап розвитку як глобального економічного простору загалом, так і процесів оподаткування зокрема, актуалізувало необхідність більш детального наукового аналізу сутності, механізмів і технологій оподаткування, визначення закономірностей їх еволюції в контексті суспільного розвитку.

Існуючі концепції періодизації оподаткування побудовані на основі встановленого критерію поділу з врахуванням стадії розвитку технологій та механізмів оподаткування, форм податків, історичних проміжків часу чи окреслених теоретичних постулатів. Проте, на нашу думку, вони залишають поза увагою очевидну синхронність економічних трансформацій з суспільно-політичними змінами, які зумовлюються філіацією відповідних ідеологічних догм, на практиці реалізуються у вигляді чітких конструкцій – політичних програм та їхніх прообразів, корегуючи як світосприйняття індивідів, так і пріоритети суспільного розвитку.

Безсумнівно, усі процеси суспільної еволюції, починаючи від стародавніх держав і донині, реалізуються у відповідних координатах, заданих економічними, політичними та ідеологічними параметрами визначення і корекції поведінкових реакцій учасників, створюючи багатомірну суспільну реальність. Зазначена тріада орієнтирів є найбільш знаковими проблемами цивілізаційного розвитку, механізми ідентифікації, вирішення та подолання яких відображає рівень «суспільної зрілості».

Усвідомлення держави як єдиного, цілого та неподільного організму відображає органічну теорію Г. Спенсера, положення якої зводяться до дослідження суспільства в системі

трьохмірних координат та в єдності проєкцій їх розвитку, зокрема:

- економічній – пов'язаній з отриманням ресурсів для відтворення соціальних суб'єктів;
- політичній, тобто такій, яка визначає організацію, впорядкування та координацію, орієнтацію на досягнення визначеної суспільної цілі;
- ідеологічній, в межах якої реалізують певну ідею, ті чи інші значимі для суспільства цінності [6. с.108].

Означені проєкції, на думку Г.Спенсера, відображають тріаду систем життєзабезпечення суспільства – виробничу, розподільну та

регулятивну, кожна з яких функціонує за допомогою відповідного типу суспільних інститутів. Стійке поєднання інститутів визначає інституційну матрицю суспільства, тобто вихідну модель, форму, що породжує подальше відтворення якої з сфер суспільного розвитку. Інституціональна матриця є остеологічним базисом суспільства, оскільки втілює в собі первинну схему взаємодії пов'язаних між собою економічних, політичних та ідеологічних інститутів, симбіоз яких визначає динаміку суспільного розвитку, специфіку діяльності учасників, а також окреслює відповідні пріоритети, див. рис. 1.

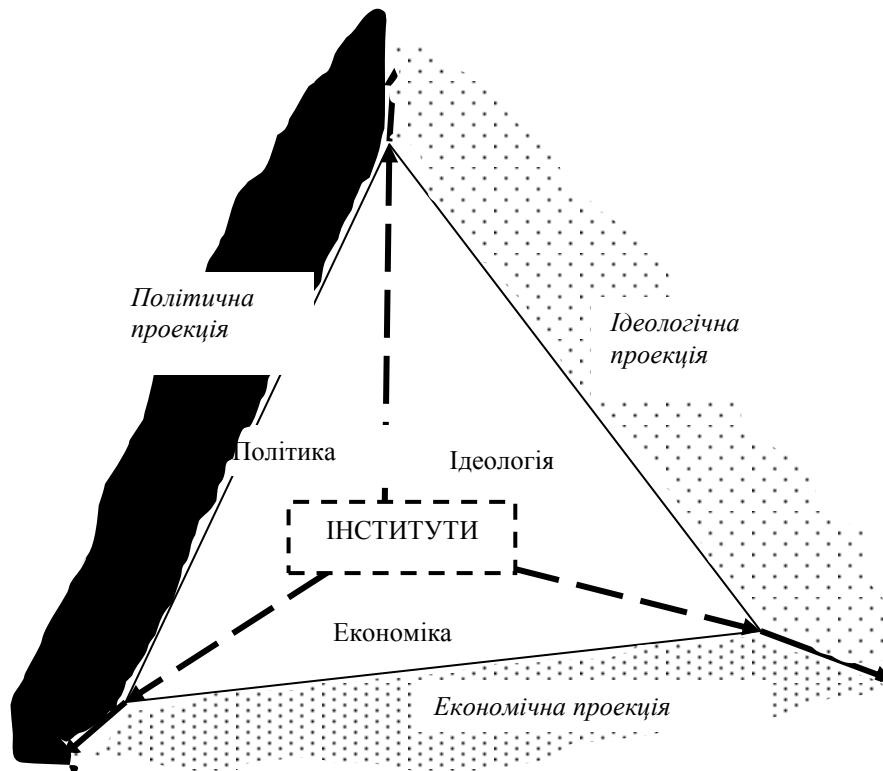

Рис. 1. Інституціональна матриця суспільства в системі політичних, економічних та ідеологічних координат

З метою більш ефективної реалізації означених пріоритетів державою формуються суспільні інститути, виробляються відповідні схеми або алгоритми поведінки, що є найефективнішими при визначених історичних, соціально-економічних та правових умовах.

Саме тому, на нашу думку, більш повне формування наукових уявлень про прагматику реалізації сучасних процесів оподаткування, окреслення причинно-наслідкового зв'язку появи на певному історичному інтервалі тих чи інших їх форм, є можливим за умови використання логіки інституціональної теорії шляхом окреслення ідеологічних параметрів функціону-

вання держави в контексті еволюційного поступу.

Загалом, ідеологія виступає організованою сукупністю ідей у формі міфів, настанов, гасел, програмних документів партій, філософських концепцій тощо. Кожна нова ідеологічна система, будучи відображенням суспільного буття, є продовженням попереднього етапу розвитку теорії і практики, залежить від накопиченого раніше запасу знань та уявлень. В ідеології знаходять своє теоретичне відображення система поглядів, цінностей і ціннісних орієнтацій, втілюючи фундаментальні, стратегічні пріоритети забезпечення потреб і інте-

ресів правителів, суспільних класів і прошарків, держав та націй.

В цьому контексті, оподаткування виступає важливим соціально-політичним та суспільним інститутом, який виникає на ранніх етапах розвитку суспільних форм організації і трансформується в процесі соціальної еволюції, відображаючи рівень суспільної рефлексії щодо філософії, психології та політики оподаткування від простих, зародкових, перехідних до більш зрілих і досконалих форм. Дані форми, змінюючись в процесі суспільної еволюції за-

лежать від рівня впливу на них відповідних об'єктивних і суб'єктивних передумов економічного, ідеологічного та політичного характеру.

Оподаткування має глибокі історичні корені, засвідчуючи рівень світоглядного бачення й сприйняття процесів і процедур сплати різновидів податкових платежів на різних рівнях суспільного розвитку. Саме цей критерій ліг в основу авторської версії періодизації оподаткування, що схематично представлена на рис. 2.

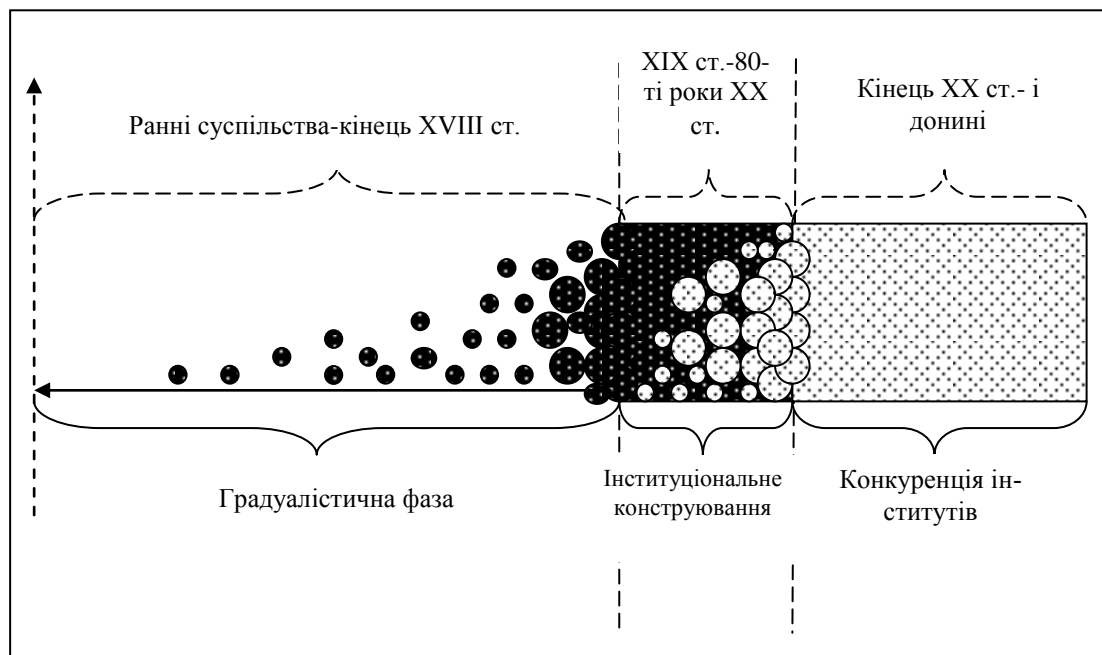

Рис.2. Періодизація оподаткування на основі ідеологічної проєкції розвитку суспільства

Згідно з концепцією еволюції інститутів, останні подібні до гену живого організму, який характеризується великою кількістю спадкової інформації, яка передається з покоління в покоління. Такий прояв суспільного розвитку шляхом вибору способів і інструментів переходу економічної системи з одного стану в інший без соціальних катаклізмів на основі поступової трансформації ідеологічного світогляду суспільства є виявом градуалістичної моделі суспільної еволюції. Згідно з представленою періодизацією, перший період окреслений як градуалістична фаза охоплює :

а) Стародавній світ;

Аргументами на користь саме такого поділу є те, що виникнення податкових відносин сягає зародження людської цивілізації. Податки існували ще в глибокій давнині, задовго до появи цивілізованого ладу, тільки називались по-різному, та і методи їх стягнення були не

однаковими.

Період, що включає в себе Стародавній світ та часи Середньовіччя до XV-XVII ст. ввійшов в історію як стадія започаткована виникненням ранніх примітивних держав до формуванням їх сучасних праобразів.

Особливістю цього періоду була поступова поява і розвиток перших ідеологічних уявлень у свідомості людей, в міру ускладнення та структурування розумової діяльності. Первинною оформленою ідеологією були первісні уявлення про навколишній світ та місце людини в ньому – міфи, легенди, вірування. Завдяки їм обґрунтовувалась специфіка відносин між людиною та природою, закладаючи цим самим начала політичних ідей, що торкалися проблем ієрархії влади та структури суспільства, матеріальної та економічної основи життя спільноти. Саме, ідеологічні параметри розвитку, на думку Г.Спенсера, визначали характерні риси

«морального кістяка суспільства», включаючи в себе моральні інститути і нормативні системи релігійного, правового і політичного характеру, що включали звичаї, обряди, ритуали та традиційні церемонії, за допомогою яких в суспільстві підтримувалися відносини субординації та необхідної дисципліни.

З часом, міфологічна ідеологія будучи не в змозі впоратись із завданням нового історичного етапу, що ґрунтувався на розширенні світогляду людини, розшаруванні суспільства поступається місцем релігії. Релігійна ідеологія виступає симбіозом політичних та суспільних догм і параметрів поведінки людини в соціумі. Регламентуючи певну диференціацію суспільства за принципом наближеності «до Бога», релігія встановлювала кодекс правил поведінки правлячих кіл та осіб їм підлеглих. Зокрема, в інків, племен, що мешкали на території Перу в XI—XVI століттях для означення власної, особливої єдності з божественним началом існував термін, як «капак-куна» (великі, прославлені). Створене інками суспільство поділялось на дві принципово відмінні між собою категорії населення: на тих, хто платив податки, і тих хто був звільнений від їх сплати. Проте, термін «податок» в усвідомленому нами значенні даному народу був не відомий через відсутність грошових знаків, оскільки у вигляді податків виступала людська праця на визначених ділянках роботи.

У ацтеків, народу що проживав в центральній Мексиці (в XIV-XVI ст.ст.) серед платників податків, якими виступали ацтеки, що займалися землеробством, виділявся прошарок старійшин, звільнених від оподаткування, в який входили воїни, що відзначались особливими заслугами.

Загалом, податки в Стародавньому світі не були продуманою системою, їх механізм формувался хаотично. Першопочатково, вони існували у вигляді безсистемних, нерегулярних платежів, що носили переважно натуральну форму, зокрема: продукти, зерно, тканини, дорожності, участь в військових походах, утримання палаців, суспільних будівель і військових формувань, зведення укріплень навколо міст, побудова храмів і доріг та ін. – це все було різновидами податкових зобов'язань. З появою державного ладу, формуванням відносин власності і зміцнення товарно-грошових відносин, податки повсюдно набувають виключно грошову форму та сприяють появі перших систем оподаткування. В цей час виникає товарне виробництво і формується державний апарат

управління і примусу (службовці, військо, судова система), необхідністю утримання яких і обумовлювання виникнення оподаткування.

Для утримання апарату управління і війська необхідні кошти, тому в усіх державах Давнього світу були прийняті закони, що зобов'язували громадян платити податки. Прикладами таких писемних правил можуть бути фіскальні норми, запроваджені в Хетській державі, що виникла в XVIII ст. до н.е. в східній частині Азії, правова база якої була реалізована в так званих Хетських законах. В Індії в період від II ст. до н.е. до III ст. н.е. державницька ідеологія реалізовувалась на основі Артахашастри – писемного зводу законів, адресованого правителям і управлінцям, в якому піднімалися питання про економічну роль держави і допускалося широке її втручання в господарське життя. До функцій держави включалися: колонізація провінцій, створення нових міст, переселення населення для запобігання перенаселень, заохочення еміграції іноземців, будівництво дамб і резервуарів, підтримання іригаційної системи, заохочення землеробства, розведення худоби та садівництво.

б) часи Середньовіччя;

В розвитку західноєвропейського середньовічного суспільства можна виділити три етапи: раннє (V-X ст.) – процес формування основних структур, характерних для Середньовіччя; класичне (XI-XV ст.) – період максимального розвитку середньовічних феодальних інститутів; пізнє (XV-XVII ст.) – формування капіталістичного суспільства.

Процеси і події середньовічної цивілізації нерідко визначали характер економічного, політичного і культурного розвитку країн Європи. Базовим соціальним інститутом середньовічного суспільства була церква, яка не лише регулювала функціонування всіх інших інститутів, які все ще залишались під владою традицій, але і визначала зміст та характер їх діяльності.

Суспільству була властива побудова чітких ієрархічних конструкцій як феодальних прошарків, так і організована за феодальним взірцем зі своєю ієрархією посад католицька церква. Питання визначення більшого авторитету ідеології церкви (папи) та світської (імператори, королі, монархи) за інвеституру, що надавала панівне становище в суспільстві, зумовлювали один з найбільших конфліктів Середньовіччя. Проте, на думку Г. Спенсера, конфлікт цих двох суспільних інститутів зумовлювався наявністю єдиного чинника впливу – страху, який є «основним психологічним меха-

нізмом, що забезпечує дієвість регулятивної норми. З допомогою «страху перед живими» в суспільстві і державі функціонують правові і політичні норми, а за допомогою «страху перед мертвими» – релігійні норми.

Миць папства мала відповідне економічне та соціальне підґрунтя, оскільки до кінця раннього Середньовіччя, церкви належало близько 1/3 земель, доходи від обробітку яких, а також церковна десятина, храмові збори та приношення формували казну римського першосвященника. Економічні інтереси папства забезпечувались шляхом проголошення хрестових походів та здійснювались за допомогою військових угруповань – духовно-рицарських орденів госпітальєрів, тамплієрів, тевтонських рицарів та ін.

Починаючи з XV ст. формуються зародки буржуазних відносин, характерною є поява парламентаризму та реалізації принципу розподілу влади, закладаються основи сучасних наукових теорій оподаткування, що пізніше знаходять своє законодавче відображення.

Другий період: Інституціональне конструювання- етап, в ході якого здійснювався процес окреслення просторової моделі і структури інституціональних матриць розвинених країн світу, що відбувалося шляхом :

а) спонтанного еволюційного відбору найбільш ефективних інститутів;

б) в результаті цілеспрямованої діяльності держави щодо побудови інституціональної моделі суспільства в складі як «самобутніх» інститутів, так і трансплантованих з інших соціально-економічних систем.

На думку західного теоретика Т. Веблена, одного з апологетів інституціональної теорії, еволюція суспільства – це процес природнього відбору соціальних інститутів [7. с.120]. Однак, останній представляє собою велетенську соціальну систему, що охоплює сукупність статусів і ролей, соціальних норм і санкцій, інституцій, які опираються на персонал, апарат державного управління, систему розподілу влади, особливі процедури та практики, відображаючи та втілюючи інтереси соціальних груп.

Кожна з груп, переслідуючи власні економічні інтереси, перебуває в процесі постійних взаємодій, які за умови досягнення оптимального компромісу між її інтересами та інтересами суспільства, набувають стійкого характеру та інституціоналізуються. Іншими словами, інституціональне конструювання зумовлюється складними, різноспрямованими міжгруповими взаємодіями в соціальній структурі країни, що породжують зміни в розподілі влади та еконо-

мічних позиціях серед нерівних груп і категорій осіб в суспільстві. Такі трансформації, означені як внутрішні імпульси, так і зовнішні впливи вимагають нових, адекватних інституційних форм з метою закріплення нового рівня соціальних взаємодій. Та хоча базові інститути як сутнісні взаємозв'язки між основними сферами людської діяльності в суспільстві зберігають свій зміст, їх втілення в конкретних еволюційних формах постійно змінюється і зумовлюється історичними передумовами та ідеологічним контекстом.

Боротьба економічних інтересів різних суспільних прошарків в значній мірі вплинула на кількість та значимість процесів конструювання оподаткування, що мали місце в другому періоді. Загалом, він був ознаменований зниженням кількості податків, вдосконаленням податкових систем розвинених країн світу, впорядкованими формами та принципами адміністрування податків, перенесенням фіскальних акцентів з непрямих податків на прямі. Характерним було розширення функцій і задач, прав та обов'язків суб'єктів податкової системи, розповсюдженням принципів всезагальності та справедливості оподаткування на підставі зростання індивідуальних та суспільних інтересів і потреб. Базові теоретичні концепції класиків теорії оподаткування знаходили нормативно-правове втілення в конституціях, законодавчих актах та деклараціях прав і обов'язків, згідно з якими податки та податкові платежі визнавались єдиною матеріальною основою держави щодо фінансування та забезпечення суспільних благ.

Третій період : конкуренція інститутів

Започатковані в 80- х роках XX століття цивілізаційні трансформації ознаменували собою перехід до третього етапу розвитку, який був сповнений низкою податкових реформ в країнах з розвиненою ринковою економікою, з великою концептуальною схожістю в спільності фіскальних завдань, які ставилися щодо вдосконалення функціонування держави.

Аналіз реформ, що мали місце в розвинених країнах світу, дозволяє зазначити певний дуалізм їх прояву: з одного боку, вони сприяли посиленню єдності та системної цілісності світового господарства, тобто були втіленням процедур податкової гармонізації як взаємоузгодженої системи дій країн щодо побудови загальної стратегії інтегральної взаємодії з метою координації податкової політики, систематизації та уніфікації окремих податків і податкових систем та систем їх адміністрування. З іншого

боку, зумовлювались податковою конкуренцією, що здійснювалась у відкритій (зниження податкового тиску) чи закритій формі (заходи в сфері адміністрування податків, підвищення ефективності сплати податків), шляхом міждержавної або міжрегіональної боротьби за економічні вигоди і зростання податкової бази, з метою створення привабливих умов оподаткування для платників податків як вітчизняного, так і іноземного походження.

Кожна держава, виступаючи важливим суспільним інститутом, разом з тим є частиною структури, яка вибудовує власне інституційне середовище, що зумовлюється як впливом інерційних ефектів колишніх інституціональних каркасів, так і результатами функціонування «запозичених» суспільних інститутів. Проте, якщо для високорозвинених країн світу формування інституціональної структури відбувалось еволюційно, шляхом відбору ефективних суспільних інститутів, то перед країнами з трансформаційною економікою стояло завдання революційного «скачка» від усталених і недієздатних до дієвих, конкурентоспроможних та адекватних цивілізаційним метаморфозам. На жаль, мусимо констатувати, що у країнах з трансформаційною економікою, суспільні інститути, що визначають ступінь дотримання громадянських прав і свобод, політичну і правову стабільність, ефективність діяльності суспільних інституцій, рівень регуляторного впливу, правосуддя і корупції перебувають або на стадії формування, взагалі відсутні, або піддаються надмірному державному втручання. Це зумовлює низьку ефективність, територіальну неоднорідність інституціонального середовища країн даного типу. Крім того, відкритість економік, прискорені темпи зростання міжнародної торгівлі, лавиноподібний ріст транснаціональних корпорацій і, як наслідок, зростання обсягів транскордонного руху капіталів, збільшення мобільності робочої сили, посилення ролі електронних розрахунків, перетікання фінансових потоків в офшорні центри зумовивши зміну та трансформацію завдань і функцій фіскальних інститутів держав, ще більше поси-

люють рівень міждержавної конкуренції.

Беззаперечним є те, що в сучасних умовах кожна країна перебуває в гострій конкурентній боротьбі, формуючи власну інституціональну модель, обумовлену конкретними соціально-економічними, політичними та ідеологічними факторами, що визначають її відповідну позицію в міжнародному просторі. Тому, побудова оптимальних суспільних інститутів загалом та інститутів оподаткування зокрема, завжди були і є одним з найбільш актуальних завдань держав всіх типів устрою, на усіх етапах еволюції. Вказане є особливо актуальним для України, яка, знаходячись в умовах суспільних трансформацій, потребує розробки концепції оподаткування адекватної інституційній архітектоніці української держави, її соціально-економічним орієнтирам розвитку та викликам часу.

Література

1. Меньков Ф. А. Основные начала финансовой науки. Выпуск первый. – Москва. Финансово –экономическое бюро Н.К.Ф. С.С.С.С., 1924 г. С. 49.
2. Hinrich H. A general theory of tax structure change during economic development. 1966.
3. Мельник В. М. Генеза теорій податків /В.М.Мельник//Фінанси України. – 2004. – № 8. – С. 43.
4. Брюханова Н.В., Филипьева Е.А. Реформирование налоговой системы России с учетом мирового опыта // Сибирская финансовая школа. –2007. –№ 3. – С. 55-60.
5. Вега де ла Г. История государства инков. Л. Наука. 1974 : Электронный ресурс: <http://www.vostlit.info/>
6. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские. – Киев: Совр. литератор, 1998. – С. 108
7. Веблен Т. Теория праздного класса. Пер. с англ. С.Д. Сорокиной. . – М.: «Прогресс», 1984. – С. 120.

Статья поступила в редакцию 20.01.2014